

**СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ І СВІТІ:
ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ,
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

*Матеріали
XXV Міжнародної
історико-правової
конференції*

Київ – Сімферополь
2011

Міжнародна асоціація істориків права
Юридичний факультет Кримського економічного інституту
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
Харківський національний університет внутрішніх справ
Секція історії держави і права Наукової ради НАН України
по координації фундаментальних правових досліджень
Комісія історії українського права при Президії НАН України

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ І СВІТІ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Матеріали XXV Міжнародної
історико-правової конференції

16–18 вересня 2011 р.

м. Саки

Частина 1

Київ – Сімферополь
2011

³ *Основной государственный закон Российской империи. Проект русской конституции. Выработанный группой членов «Союза Освобождения».* – Paris, 1905 – С. 27.

⁴ Там само. – С. 29.

⁵ Там само. – С. 30.

⁶ Там само. – С. 29.

⁷ Кордун О. *Поняття, види і форми конституційного контролю [електронний ресурс] // Людина і політика – український соціально-гуманітарний журнал.* – 2001. – № 2. – режим доступу: <http://www.icial.org.ua/lip/n/201/1.html>

⁸ Крутоголов М. А. *Конституционный совет Франции: организация и правовые аспекты деятельности* – М., 1982. – С. 173.

⁹ *Основной государственный закон Российской империи...* – С. 31.

¹⁰ Там само. – С. 29–30.

Гавриленко О. А. (Харків)

СУД ТА ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЛОНІЯХ ГЕНУЇ В КРИМУ

Досі вітчизняна історико-правова наука має суттєві лакуни у висвітленні основних рис суду та процесу в генуезьких колоніях – Каффі, Чембало, Солдайї, Боспоро, Яліті та ін., що існували в Криму протягом другої половини XIII – середини XV ст., у тоді, як ці питання вбачаються надзвичайно цікавими з точки зору розуміння процесу складання основ нинішньої правової системи нашої держави.

Серед пам'яток права, що містять інформацію щодо судострою та деяких характерних рис процесуального права Каффи, Солдайї, Чембало, Боспоро та інших факторій, назвемо статут, виданий Генуєю для своїх чорноморських володінь у 1290 р., і більш пізнього статуту 1316 р., де докладно визначалися права та обов'язки консула Каффи, зокрема й ті, що стосувалися судової сфери¹. Однак найширше організаційно-правові засади судових органів лігурійських колоній у Криму регламентувалися нормами Статуту генуезьких колоній, розташованих у басейні Чорного моря

(Statutum Sephe), затвердженому в Генуї 28 лютого 1449 р.², Окрім того, у Каффі та інших причорноморських колоніях, безперечно, використовувалися й норми цивільно-кримінальних статутів Генуї 1375, 1403 та 1413–1414 рр.³, Зважаючи на близькість правових систем Генуї та її колоній, допомогу в адекватному висвітленні діяльності судових органів Каффи може надати й збірка юридичних консультацій, укладена на початку XV ст. видатним генуезьким правознавцем Бартоломео Боско, які він надавав на прохання суддів та своїх клієнтів – позивачів чи відповідачів, зокрема, й щодо справ, що стосувалися північнопричорноморських факторій⁴.

Адміністративно-судовий апарат, що функціонував у колоніях Причорномор'я протягом XIII–XV ст., постійно реформувався в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації. Як свідчать джерела, у північнопричорноморських колоніях Генуї поширюється модель системи судових органів метрополії, хоча, звичайно, з певною місцевою специфікою. Населенню колоній, як і громадянам метрополії, була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні суперечки шляхом судових позовів. Саме тому судоустрій та судочинство набули тут достатньо складних, розвинених форм.

Наявність суттєвих лакун у законодавстві та прагнення населення до судового вирішення різноманітних життєвих колізій надавали консулам, вікаріям, синдикам, іншим магістратам широке поле для діяльності. Отже, у ролі суддів залежно від суті справи могли виступати різні посадові особи, наділені, окрім судової, звичай ще й адміністративною юрисдикцією. Насамперед, відповідно до Статуту 1449 р., ці функції виконували консули міст, найширшими судовими повноваженнями серед яких було наділено консула Каффи, який обирався в Генуї на річний термін.

Згідно з § 16 гл. 1 Статуту генуезьких колоній у Чорному морі, на нього покладався обов'язок «ходити до суду у звичайні дні, а саме кожного понеділка, четверга та суботи зранку і там залишатися й бути присутнім зі своїм вікарієм для того, щоб судити й мати нагляд за правосуддям». Консул наділявся повноваженнями своєю владою накладати на будь-кого з генуезців чи «підданих общини генуезької», незалежно від їхнього правового або ж майнового статусу, штрафи, поміщати до в'язниці. З-під його підсудності ви-

лучалися лише справи, що стосувалися каффських синдиків. З 1454 р. за реформою, проведеною протекторами банку св. Георгія, під управління якого 14 листопада 1453 р. перейшли всі чорноморські колонії Генуї, консулам було надано повну судову та адміністративну (*potestas, balium et arbitrium*), «чисту й змішану» владу (*merum et mixtum imperium*), у тому числі й «право меча» (тобто страти) над усіма жителями, що не було передбачено Статутом 1449 р.

Варто зауважити, що судові повноваження консулів Солдайї, Чембало, Лусти та інших міст у низці випадків на практиці обмежувалися сваволею консула Каффи. Показовою в цьому плані є достатньо широко відома «справа братів ді Гуаско», матеріали якої вперше були опубліковані у збірці «*Atti della Socleta Ligure di storia patria*» (v. VII, pr. II, p. 292–324), виданій у Генуї ще в 1879 р. Російський переклад було зроблено С. О. Міліциним на початку 50-х рр. XX ст.⁶, «Справа» являє собою комплекс із двадцяти двох документів, що являли собою листування солдайського консула Кристофоро ді Негро, яке він вів протягом 1474 р. з консулом Каффи та вищими генуезькими посадовцями з приводу самоуправства генуезьких феодалів – братів ді Гуаско, що перетворили свій замок Тассілі (рештки його містяться на мисі Чобан-Куле у Криму) на осередок «організованого злочинного угруповання», яке тероризувало до останньої чверті XV століття (до окупації південного узбережжя Криму турками) населення навколишніх населених пунктів⁷.

Кристофоро ді Негро особливо наголошував, що клан ді Гуаско самовільно присвоїв собі право чинити суд над населенням сіл Тассілі та Скуті, незважаючи на те, що обидва ці населені пункти розміщувалися на території, підвладній юрисдикції солдайського консула. Не обмежившись правом нижчої юрисдикції, «зло помножуючи злом», брати зрештою привласнили й право вищого суду над підвладним їм населенням. На знак цього «... вони встановили від імені свого, завдаючи цим тяжкої образи консулові Солдайї, шибениці у селі Скуті та ганебні стовпи у місцині Тассілі»⁸. Таким чином, середніми землевласниками було привласнено атрибути влади, притаманні лише великим феодалним сеньорам Італії та інших європейських країн. Кристофоро ді Негро неодноразово скаржився на дії Андреотто ді Гуаско та його братів консулам

Каффи Батісто Джустініані та Антоніотто ді Кабела, оскільки ж перший, за його словами, був підкуплений братами, а від другого жодної відповіді він не отримав, солдайський консул змушений був звернутися зі скаргою до протекторів банку св. Георгія.

Як впливає зі змісту Статуту 1449 р., у низці випадків різноманітні менш важливі справи могли розглядатися не особисто консулом, а його вікарієм, якому приписувалося «ходити до суду кожного дня, окрім святкових та виключених статутом, та судити там тих, хто подав скаргу...» (гл. 11, § 2). При цьому спеціально підкреслювалося, що вікарій «... не може і не сміє явно чи таємно, на словах або письмово надавати поради або заступництво» позивачеві чи відповідачеві під загрозою бути позбавленим платні, яку він отримує від генуезької громади.

Окрім того, однією з найважливіших судових магістратур Каффи та інших генуезьких колоній у Причорномор'ї, як свідчать джерела, з плином часу стала також виборна магістратура синдиків, половина з яких мала бути генуезькими громадянами, а інша – жителями Каффи (гл. 4, § 1). Починаючи з 1453 р. генеральні синдикати на практиці стали призначатися Радою 52-х – керівним органом генуезького банку Св. Георгія (*Casa di S. Giorgio*), який на той період фактично перетворився на урядовий орган колоній Генуї у Північному Причорномор'ї⁹.

На членів колегії генеральних синдиків нормами Статуту покладалася обов'язок «засідати у місці суду» і судити «кожного дня по два з них по черзі, а усі чотири – два рази на тиждень, по днях, які оберуть самі». Вони могли на власний розсуд «карати суддів, адвокатів і повірених за обман та інші скоєні ними проступки» (гл. 4, § 8). Їхня компетенція поширювалася й на інші справи, що стосувалися «усякої іншої особи, яка вчинила обман на службі, або такої, що поводитися на ній всупереч існуючим правилам» (гл. 4, § 9).

Для виконання покладених на них функцій синдикам надавалася можливість розглядати справи «покинувши звичайний порядок судочинства і без усілякої урочистості, з формальним доносом, слідством та обвинуваченням або без них», маючи право «або покарати ... винних, або їх виправдати, за власним розсудом та совістю» (гл. 4, § 4). Водночас синдикати були зобов'язані до-

тримуватися певної процедури. Так, вони не могли піддавати суду осіб, які «не були закликані до суду особисто один раз чи на дому своєму трічі, або словами глашатая принаймні одноразово», щоб винесений відносно них вирок «вважався законним» (гл. 4, § 5).

Якщо ж одного або кількох генеральних синдиків було звинувачено у прихильності до когось із обвинувачуваних або ж, навпаки, в особистій неприязні до особи, чия справа перебувала у їхньому провадженні, то усунення їх з посади за нормою Статуту 1449 р. мало відбуватися за спільним рішенням каффського консула, управляючих фінансами та чиновниками казначейства Каффи, які на місце усунених мусили обрати інших осіб (гл. 4, § 3). У разі виявлення фактів злочинів скоєних синдиками, останні мали судитися синдиками, обраними після них (гл. 4, § 6).

Окрім названих магістратур, судовими повноваженнями, зокрема у торговельних справах, наділявся спеціальний орган – Комітет торговельний хозарський, що обирався раз на чотири місяці Радою казначейства Каффи (гл. 8, § 1). Цей орган складався з чотирьох осіб – двох генуезьких громадян та двох громадян Каффи, причому двоє з членів комітету обов'язково мали бути дворянами. Їхні повноваження визначалися затвердженням у Генуї спеціальним Статутом торговельним хозарським. Усі рішення, прийняті Комітетом торговельним хозарським, вважалися остаточними. «Постановляємо ще та повеліваємо, що ані пан консул Каффи, ані його вікарій не можуть брати до уваги нічий скарги на рішення Комітету торговельного і ніхто, після того, як відбулося рішення, не може звертатися до консула та вікарія ні з проханням, ні іншим порядком, але усе, що буде їм приписано, вони повинні виконати безумовно або умовно, відповідно до рішення означеної ради під загрозою штрафу у 25 сонмів* з кожного та за кожен раз», – встановлював Статут генуезьких колоній 1449 р. (гл. 8, § 7).

Процес, тобто закріплена правом процедура застосування матеріальних правових норм у більшості європейських держав того часу, у тому числі й північнопричорноморських колоніях Генуї, мав певні загальні характерні риси. У даному разі нас цікавитиме процес юрисдикційний (лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jus (juris)* –

* Один сонм – зливков срібла вагою близько 250 г. (8 ½ унцій). Дорівнював 200 аспрам – срібним монетам, що перебували в обігу в генуезьких колоніях у Криму.

право та *dicere* – говорити, проголошувати)¹⁰, тобто нормативно закріплена процедура здійснення органами державної влади покладених на них функцій по відправленню правосуддя.

Насамперед варто зауважити, що в лігурійських колоніях Північного Причорномор'я процес мав переважно обвинувально-змагальний характер, тобто рухався ініціативою зацікавлених сторін, які мали безпосередньо стояти перед судом, відбувався зазвичай усно і гласно. Водночас поступово все більшого поширення набуває інквізиційний (розшуковий) процес, який спочатку застосовувався лише у найважливіших справах, що зачіпали інтереси феодальної держави. За такої форми процесу справа у більшості випадків розпочиналася за ініціативою держави, тобто самого суду, незалежно від того, з якого джерела суд отримав інформацію про скоєне діяння. Окрім того, у розшуковому процесі судді особисто здійснювали слідство й самі ж вирішували справу, тобто дані попереднього слідства додатково не перевірялися під час судового слідства іншими людьми, у яких міг скластися власний погляд на докази й сутність справи. Таким чином, розшук не давав гарантії від можливого упередженого підходу суддів – консулів, вікаріїв, синдиків, інших магістратів – до справи, що склався в ході попереднього слідства.

Ще однією характерною рисою було те, що у розшуковому процесі обвинувачуваний був цілком безправним. Він розглядався усього лише як об'єкт діяльності суду, який «досліджував» справу за допомогою катування, домагаючись від обвинуваченого власного визнання провини. Якщо підсудний давав суперечливі свідчення, то його також катували, домагаючись узгоджених показань. Часто тортурам піддавали й свідків, якщо вони давали суперечливі свідчення. Показання обвинувачуваного й свідків фіксувалися у протоколах. У важливих справах консули особисто брали участь у допитах. Для цього, наприклад, каффському консулові нормою Статуту генуезьких колоній, розташованих на Чорному морі 1449 р., приписувалося тримати у великій залі консульського палацу «машину для тортур» (гл. 1, § 20), яка мала використовуватися для отримання свідчень у ході попереднього слідства. Цікаво, що диспозицією, вміщеною в § 8 гл. 19 Статуту, кавалерію – поліцейському чиновникові, до обов'язків якого,

окрім іншого, було віднесено особисте катування підслідного, категорично заборонялося «вимагати, домагатися або отримувати що-небудь від особи, підданої тортурам, за вказані тортури, або від громади». Це наводить на думку про те, що до появи цієї норми подібні випадки усе ж траплялися.

У менш важливих справах, які не вимагали тортур, допит здійснювали вікарії або синдики, після чого складалася коротка виписка зі справи (резюме показань свідків, обвинувачуваного, огляду речових доказів), що передавалася консулові, який за цією випискою й вирішував справу. Часом консул, затверджуючи вироки у таких справах, взагалі не бачив підсудного. Звідси випливає висновок: у розшуковому процесі були відсутні змагальність, усність, гласність, безпосередність, тобто підсудний нерідко не поставав безпосередньо перед суддею. Консул, який затверджував судові рішення, бачив лише письмові документи – короткі виписки зі слідчої справи й докази не перевірялися повторно.

Розшуковому процесові була притаманна система формальних доказів. Сутність її полягала в тому, що при винесенні вироку (судового рішення) визнавалися лише суворо визначені докази. Значення кожного їх виду заздалегідь визначалося генуезькими цивільно-кримінальними статутами 1375, 1403 та 1413–1414 рр. За допомогою такого формального закріплення системи доказів уряд намагався обмежити сваволлю й зловживання суддів. Останні зобов'язувалися засновувати свої рішення не на особистому й довільному розсуді, а на визначених законом об'єктивних доказах.

У «порадах» Б. Боско визначено чотири основні види доказів: показання свідків, письмові та речові докази, особисте зізнання¹¹. Безумовним доказом вважалося власне визнання обвинувачуваного. Якщо обвинувачуваний зізнався, то й слідство закінчувалося, можна було виносити вирок. Вагомими доказами були показання свідків. Ними могли бути лише повнолітні, здатні усвідомлювати власні вчинки та відповідати за них. Свідок повинен був говорити тільки те, що бачив і чув особисто. Не всі свідки були рівноцінними. Закон віддавав перевагу свідкові-чоловікові перед жінкою, знатному – перед незнатним, духовній – особі перед світською. Важливе значення надавалося письмовим до-

кументам як доказам: розписки, купчі, виписки із суддівських, торговельних та інших книг.

За певних умов у разі незгоди сторони із судовим рішенням допускалася апеляція. У § 20 гл. 4 Statutum Serpe зазначалося, що на рішення кафефського консула та вікарія щодо справ між громадянином Генуї та громадянином Каффи, а також у справах, де обома сторонами виступають громадяни Каффи чи Генуї, у разі, якщо сума позову складає не менше п'яти соннів, не пізніше як у десятиденний термін з дня проголошення рішення може бути подано апеляцію, що мусить розглядатися кафефськими синдиками. При цьому наголошувалося, що така скарга має бути подана публічно і «за законною формою». За умови дотримання вказаних вимог судові рішення буде переглянуто у тримісячний термін.

Виконання судового рішення (вироку) покладалося на відповідних магістратів. Так, Статутом 1449 р. передбачено виплату грошової винагороди кавалерію «за кожну людину, висічену різками» – 25 аспрів, за таврування однієї особи – 30 аспрів. «за кожного чоловіка чи жінку, покараних тілесно, але не до смерті, а саме за відрізання якогось із членів» – 35 аспрів і «за кожну особу повішену, позбавлену голови або покарану на смерть іншим чином» – 50 аспрів (гл. 19, § 2–5).

Отже, аналіз пам'яток права та інших історичних джерел надає можливість із цілковитою впевненістю констатувати, що в період з другої половини XIII до середини XV ст. у кримських колоніях Генуї відбувається становлення специфічної системи судових органів та системи норм процесуального права. Звертає на себе увагу беззаперечний факт: характерною рисою права генуезьких колоній, яке регламентувало організаційну будову та діяльність судів, було те, що основу його становили не норми місцевого походження, а ті, які були перенесені на місцевий ґрунт із метрополії та пристосовані до місцевих умов.

Гавриленко О. А. (Харків.). Суд та юрисдикційний процес у середньовічних колоніях Генуї в Криму

Досліджуються особливості становлення системи судових органів та юрисдикційного процесу в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я.

Гавриленко А. А. (Харьков). Суд и юрисдикционный процесс в средневековых колониях Генуи в Крыму

Исследуются особенности становления системы судебных органов и юрисдикционного процесса в генуэзских колониях Северного Причерноморья.

Gavrylenko A. A. (Kharkiv). The court and judicial process of the medieval colonies of Genoa in Crimea

Features of becoming of judicial bodies system and process in the Genoa colonies of Northern Black Sea Coastland are studied.

¹ Ковалевский М. М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV века // Сборник статей по истории права: Посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. – К., 1904. – С. 195–196.

² Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 632–836.

³ Барабанов О. Н. Бартоломео Боско – генуэзский юрист XIV–XV веков: Теория и практика гражданского судебного процесса. – СПб., 2002. – С. 23.

⁴ Bosco B. *Consilia egregii domini Bartolomei de Bosco famosissimi iuris consulti genuensis*. – Lodani, 1620. – 898 p.

⁵ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice») // Феодальная Таврика. – К., 1974. – С. 189–214.

⁶ Секиринский С. А. Очерки истории Сурожя IX–XV веков. – Симферополь, 1955. – С. 73–94.

⁷ Генуэзцы в Крыму. *The Genoese in Crimea. Исторический путеводитель. A Historical Guide* / Под общ. ред. Н. Ф. Баллона, Н. Куковальской. – К., 2009. – С. 144.

⁸ Секиринский С. А., Секиринский Д. С. Феодальные владения генуэзцев в Восточном Крыму во 2-й половине XV века // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI веках. – Ростов н/Д., 1989. – С. 12.

⁹ Скржинская Е. Ч. Судакская крепость. История – археология – эпиграфика. – Киев; Судак; С.-Петербург, 2006. – С. 28.

¹⁰ Педько Ю. С. Юрисдикция // Юридична енциклопедія. – Т. 6: Т-Я. – К., 2004. – С. 490.

¹¹ Bosco B. *Ibid.* – Cons. 339.2.

Ковальова С. Г. (Миколаїв)

СУДИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У ЯЗИЧНИЦЬКУ ДОБУ

Для відтворення цілісної картини розвитку вітчизняного права необхідне звернення до маловивчених сторінок нашої правової минувшини. Такою сторінкою є історія східнослов'янського права в язичницьку добу. Якщо для реконструкції суспільного, державного і правового життя християнської Київської Русі є Руська Правда, церковні Устави князів Володимира і Ярослава, то про дохристиянський період певною мірою можна говорити як про «білу пляму»: розвідки юридичного життя цієї доби практично відсутні. Причиною тому є відсутність руських писемних джерел, у тому числі записів руського права. Однак деякі риси правового життя східних слов'ян до прийняття ними християнства відбилися у фольклорі, міфології. Цінним матеріалом також є свідчення давніх західних і східних авторів, які залишили згадки про відвідування ними землі русичів. Певна інформація міститься в пізніших літописах, у тому числі Повісті минулих літ. Проаналізувавши ці джерела, можна зробити висновок про, зокрема, суди у східнослов'янському суспільстві в язичницькі часи. Реконструкція еволюції суду в наших предків-язичників і є метою даної статті.

Хронологічно робота охоплює період від початку другої половини I тисячоліття н.е. (тобто від часів остаточного виокремлення східних слов'ян із слов'янської спільноти) до останньої чверті X ст. (до хрещення Русі Володимиром Святославичем у 988 р.).

На початку цього періоду східнослов'янське суспільство вступає в період формування протодержави. Мононорми, які були основним регулятором суспільних відносин у первісну добу, зазнають розщеплення на норми релігії, моралі, права, які, однак, залишаються тісно пов'язаними між собою. Цей зв'язок позначився і на уявленні східних слов'ян про світобудову. Згідно з язичницькими віруваннями, Дерево Життя складається з трьох іпостасей – Прави, Яви і Нави. Права – духовний світ, в якому живуть боги. Права надає всьому гармонію та порядок, тобто закони (правди)¹.